

اصول و قواعد فهرست نگاری کتب خطی

○ علی صدرايي خويي

○ مقدمه‌ای بر اصول و قواعد
فهرست‌نگاری در کتب خطی
○ محمد وفادار مرادی
○ کتابخانه مجلس شورای اسلامی،
۱۳۷۹

«و له من الکتب، کتاب یطعن فیه علی اسطور من الرئیس»^۱
اگر در موردی، ندیم تشخیص داده که نسخه‌ای دارای اهمیت ویژه‌ای است، خصوصیات دقیق آن، حتی یادداشتهای بزرگان در ظهر آن نسخه را نقل کرده است، نظیر این مورد: «و کان علی کل جزء او ورقة او مدرج، توفیق بخطوط العلماء واحداً اثر واحد، یذکر فیه خط من هو، و تحت کل توفیق، توفیق آخر خمسة و ستة من شهادت العلماء علی خطوط بعض لبعض»^۲
وقتی مصحفی را که یکی از یاران امام علی(ع) نوشته بود معرفی می‌کند باز به یادداشتهای آغاز آن توجه دارد و می‌نویسد:

«ورأیت فی جملتها مصحفاً بخط خالد بن ابی الهیاج صاحب علی علیه السلام ثم وصل هذا المصحف الی ابی عبدالله ابی‌حانی رحمه‌الله و رأیت فیها بخطوط الائمة من الحسن و الی الحسنین علیهم‌السلام»^۳
ندیم در مواردی از کتابهایی که نزد مؤلفان آنها دیده ولی تألیف آنها به پایان نرسیده بود، نیز گزارشی داده است.^۴
به طور کلی ندیم در گزارش و چکیده‌نویسی آثار دانشمندان به ذکر نام کامل کتاب، در برخی

خمسة اخماس و ینقسم کل خمس الی سفرین و ینقسم السفر الی عدة فراسات و معناها السورة، و ینقسم کل فراسة الی عدة ابسوقات و معناها الايات»^۵
همچنین در برخی موارد از موضوع و محتوای رساله و کتاب گزارش کوتاهی می‌دهد مانند:
«وله رسالة الی اخته فیما جرى بینه و بین المخالفین بالاسکندریه»^۶

تمدن اسلامی در پیشتازی نشر و ترویج علوم، گوی سبقت را از دیگر تمدن‌ها برده است. نهضت ترجمه متون علمی از یونانی و سریانی به عربی در عصری صورت گرفت که تمدن غرب دوران تاریک قرون وسطی را پشت سر می‌گذاشت. این نهضت موجب بوجود آمدن آثار علمی متعدد از دستنویسهای دانشمندان گردید و همین امر نیاز به فهرست‌نویسی و گزارش خلاصه محتوای این آثار را در پی داشت.
اولین دانشمندی که این نیاز را احساس کرد و با صرف اوقات فراوان در کتابخانه‌ها و کتابفروشیها اثر ماندگارش را خلق کرد، ابن ندیم است. الفهرست کهن‌ترین اثری است که درباره گزارش مخطوطات تمدن اسلامی و خلاصه‌نویسی مضامین آنها به دست ما رسیده است.
شیوه این ندیم در خلاصه‌نویسی و گزارش از محتوای کتاب بدین ترتیب است:
او در اغلب موارد نام کتاب را دقیقاً ذکر کرده و در برخی موارد فصول و ابواب کتاب را تقسیم‌بندی کرده است. برای نمونه در معرفی تورات چنین نوشته است:
«سألت رجلاً من افاضلهم عن ذلك فقال: انزل الله جل اسمه علی موسی التوراة و هی

پویته است سلسله موجهام خود را شکسته هر که دل ما شکسته است
 بزقوم اعراض بر سپیند م در آفرینش یک کویز چو خنجر بر آورده در رفتار و کرمونان نزار ز سر بر آورده

انْعَمْنَا عَلَىٰ جِرْمٍ صَغِيرٍ وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْاَلَاكِبُ وَاللَّهُ الْمُنِجُ
اعمال الدنيا لك انما تعجلت ان تداءع ال اخرجنا ك انك تموع عن عبد الله
 آن زمان حسین آزاد آمد بگوش کاندین در کهن حال سبکبارن خوشت از محافظ شیرین
 تعلم فوام الخط يا ذاك التادب فالخط الازنية التادب وان كنت ذامالخطا نبت
 تبرعن الاوطان في طلب العالی ورفا فی الاسفار فوار
 تفرح هم و التاب مینة و علم و آداب و صجة ماجد شعربسبب بر لای تفتیان
بقدم الكاتبة تسال المعالي و من طلب المعالي
 اینجمله سبب از فرزند خردمند است در شرح تفسیر فیضیه بر ترجمه در آفرینش ۱۳۹۱
 ۱- تسمیق ۲- شکسته ۳- ریحان ۴- ثلث ۵- رفاع ۶- لفتح ۷- دیوانی ۸- رتبه ۹- کوفی ساده ۱۰- کتب خطا
 انواع خطوط رایج در نسخه های خطی (ص ۶۱ کتاب)

مؤلف، سال تألیف و درگذشت مؤلف، آغاز کتاب را ذکر کرده و در گزارشی از متن اثر به گزینش و نقل عبارت صاحب اثر از مقدمه اثر اکتفا کرده است. پس از حاجی خلیفه دانشمندی که به گزارش شکل ظاهری و محتوا و مضمون آثار همت گماشته، میرزا عبدالله افندی در ریاض العلماء است. هر چند موضوع اصلی اثر وی گزارش احوال دانشمندان اسلامی است، او در ذیل شرح حالها به گزارش آثار علمی دانشمندان اهتمام ویژه ای داشته است؛ به طوری که امروزه با گذشت حدود ۴۰۰ سال، از گزارشهای وی دقیقاً مشخص می شود که چه نسخه ای یا کتابی را ملاحظه کرده است. افندی به همین اکتفا نکرده بلکه در کتابش فصلی را به کتابهایی که مؤلف آنها مجهول است اختصاص داده است.

دانشمندی که پس از افندی به امر کتابشناسی اهتمام ورزید و اثر وی اولین کتابشناسی تحلیلی محسوب می گردد مجدوع است. او با اطلاع وسیعی که از آثار اسلامی داشت گزارش دقیقی از متون و محتوای آنها تهیه کرد. مجدوع (متوفای ۱۱۸۳ یا ۱۱۸۴ ق.) در فهرست خود از گزارش تاریخ تألیف کتاب یا سال فوت مؤلف خودداری ورزیده ولی در عوض، خلاصه ای دقیق از محتوای کتابها ارائه کرده است. از این رو، باید وی را اولین چکیده نویس به اصطلاح امروزی نامید. او پس از ذکر نام کتاب تعداد بابها، سپس عنوان هر باب و پس از آن خلاصه ای از محتوای هر باب را ذکر می کند. نمونه کار او چنین است:

«کتاب الخمسة کنوز و سمی به لانه رتب علی خمسة ابواب و بنی کل باب علی خمسة فصول، الباب الاول فی معرفة صرف الافعال الثلاثية المجردة و المنشعبة و مضمونیه كما تقدم ذكره فی کتاب «افتتاح المضارب» و الباب الثاني فی معرفة اجناس الافعال و فيه خمسة فصول الفصل الاول فی كمية اجناس الافعال...»^۱

همچنان که ملاحظه می شود مجموع تعداد بابها و عنوان هر باب و مضمون و محتوای آن را دقیقاً گزارش نموده است. مجدوع به ترجمه ها نیز توجه داشته و هر جا که کتاب ترجمه از زبان دیگری بوده تذکر داده است.

چکیده نویسی در سده های اخیر

در سده سیزدهم و چهاردهم هجری، اهتمام بر خلاصه نویسی و گزارش مختصر از محتوای آثار، سرعت بیشتری به خود گرفت. شهید ثقة

گزارش محتوای کتاب به صورت جدی توجه شده است. حاجی خلیفه پیشرو فن خلاصه نویسی متون اسلامی و سرآمد دانشمندان این فن است. کشف الظنون باب جدیدی را در این فن به روی دانش پژوهان گشود. او با یک نگرش گسترده به آثار دانشمندان تمدن اسلامی، چندین شیوه را با هم آمیخت و طرحی نو در انداخت. او در اثرش از روش قبایی برای تنظیم عنوان کتابها استفاده کرده است. پس از آن در ذیل هر عنوان که متناسب با نام موضوعی از علوم بوده گزارشی از آن علم و موضوع و مسایل و آثار مهم آن علم داده است. اگر کتابی دارای شروح و حواشی بوده، گزارش شروح و حواشی را در ذیل عنوان اصلی آورده است. در گزارشی از یک اثر، عنوان اثر، نام

موارد گزارشی از بخشهای داخلی کتاب و تعداد برگهای کتاب و یادداشتهای آغازین برخی نسخه ها اکتفا کرده است. پس از فهرست ندیم، آثار دیگری که به گزارش مخطوطات اهتمام نموده، رجال کشی و فهرست شیخ طوسی و معالم العلمای ابن شهر آشوب و فهرست منتجب الدین است. اما در این آثار آنچنان که باید به این امر اهتمام نشده و در اغلب موارد به ذکر نام اثر اکتفا شده و در بعضی موارد نیز حتی نام اثر نیز نیامده و به جمله «له کتاب» بسنده شده است. پس از این اثر، اثر دیگری که به خلاصه نگاری مخطوطات به صورت جدی توجه نموده، کشف الظنون حاجی خلیفه بغدادی است. در این اثر برای اولین بار به خلاصه نویسی و

الامام تبریزی با تألیف مرآة الکتب و خوانساری با نوشتن کشف الاستار و کنتوری با نوشتن کشف العجب و الاستار و... باب جدیدی در این فن گشودند. از نیمه دوم سده سیزدهم هجری که صنعت چاپ رواج پیدا کرد و تعداد زیادی از آثار اسلامی طبع و منتشر گردید، توجه به فهرست‌نویسی و گزارش از محتوای مخطوطات و شکل ظاهری آنها، اهمیت زیادی پیدا کرد و از همین تاریخ اولین فهرس‌نسخ خطی در ایران به رشته تحریر درآمد. فهرس اولیه که درباره نسخ خطی در ایران منتشر گردید عبارتند از: فهرست مجلسی، فهرست آستان قدس رضوی، فهرست مدرسه فاطمیان مشهد، فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، فهرست کتابخانه عمومی معارف.^۸

بعد از ظهور این فهرس، شیخ آقا بزرگ تهرانی اقدام به تدوین الذریعه کرد و در آن گزارش آثار چاپ شده و مخطوط متعلق به دانشمندان شیعه را عرضه داشت و فشرده‌ای از محتوا و شکل ظاهری (نسخه‌شناسی) آثار اسلامی را فراهم کرد که با گذشت زمان، امروز اطلاع‌ماز برخی از آثار، محدود به گزارشی است که شیخ آقا بزرگ در الذریعه درج کرده است.

بعد از الذریعه فهرست‌نویسی آثار چاپی و مخطوط رشد و شتاب بیشتری به خود گرفت و امروزه در ممالک اسلامی خصوصاً در ایران شاهد سدها جلد اثر در این موضوع هستیم.

فهرست‌نویسی در سده اخیر

تهیه اطلاعات جامع و کامل از نسخه‌های خطی یک کتابخانه، به صورت یک فن و علم، در چند دهه اخیر مرسوم گشته است. به همین منظور، فهرست‌های زیادی در ایران تهیه و منتشر شده که تعداد آنها بالغ بر دویست جلد است.

فهرست‌نگاران در تألیف این فهرس زحمات طاقت‌فرسایی را متحمل شده و هر کدام با شیوه‌ای مخصوص به خود این فهرس را تدوین کرده‌اند. ولی اغلب آنها از شیوه کار و نحوه تحقیق و بررسی خود سخن به میان نیاورده‌اند. همچنانکه مؤلفان کتابهای دیگر نیز، اغلب روش تحقیق و تألیف خود را بیان نمی‌کنند که علت‌های متعددی دارد.

مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نگاری

اخیراً دوست گرامی و محقق پرتلاش، آقای محمد وفادار مرادی در این زمینه اولین گام را برداشته و اقدام به تألیف کتاب مقدمه‌ای بر اصول

و قواعد فهرست‌نگاری در کتب خطی کرده است؛ اگر چه قبل از آن قسمتی از فوت و فن این کار در کتاب نقد و تصحیح متون اثر نجیب مایل هروی بیان شده بود.

محتوای کتاب

مؤلف، کتاب را در فصول و ابواب تنظیم نکرده و مطالب را با سر فصلهایی پشت سر هم آورده که بدین ترتیب است:

تاریخچه فهرست‌نگاری

در این بخش مؤلف بیست و دو عنوان از کتابهایی را که در این زمینه قبل از فهرست‌های نسخ خطی، منتشر شده نام برده است؛ ولی به شیوه هر کدام و اختلاف آنها نپرداخته است. او در ادامه این بخش به ذکر نام فهرست‌نگاران نسخ خطی در سده معاصر پرداخته و از مرحوم ابن یوسف شیرازی شروع و به استاد سید احمد حسینی اشکوری ختم کرده و جمعاً از ۹ نفر نام برده است. البته در این میان نام اساتیدی نیز از قلم افتاده است؛ مانند استاد فقیه سید عبدالعزیز طباطبایی و دکتر سید محمود مرعشی و آیت‌الله رضا استادی و آقای یونسی (فهرست‌نگار کتابخانه ملی تبریز).

مراحل فهرست‌نگاری

مؤلف این مرحله را به دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی، که در اغلب فهرس رایج است، تقسیم کرده و در قسمت کتابشناسی درباره مدخلهای: عنوان کتاب، زبان یا لغت کتاب، موضوع، مؤلف، توضیحات کتابشناسی، آغاز و انجام بحث کرده است. در قسمت نسخه‌شناسی از این عناوین بحث شده است:

خط، سطر و مسطر، کاتب و تاریخ و محل کتابت، کاغذ، تعداد برگ‌ها و اندازه اوراق، آرایشهای نسخه، تصحیح و مقابله و سماع و قراءات، یادداشتهای صدر و ذیل نسخه، حواشی، علایم و رموز نسخه، قطع و اندازه نسخه، جلد، شماره ثبت کتاب خطی.

فهرست راهنما در فهرس نسخ خطی

در این بخش مؤلف بر اهمیت تنظیم فهرس کتب و اعلام و امکان در پایان فهرستهای نسخ خطی، تأکید کرده است.

نمونه عکسها

فهرست‌نگاران در هر فهرست عکسی نمونه از نسخه‌های خطی می‌آورند. مؤلف در این بخش به خصوصیتی که در انتخاب عکس نسخه دخالت دارد پرداخته است.

پیشنهادها:

مؤلف پس از پایان مباحث کتابشناسی و نسخه‌شناسی پیشنهادی درباره فهرست نسخه‌های خطی مطرح ساخته که عبارت است از ارائه طرح «نمونه کار برگه نسخه‌های خطی» و مبتنی بر قواعد مشترک فهرستهای کتب خطی است.

البته کار برگه‌ای که مؤلف محترم پیشنهاد کرده، کار برگه علمی است نه نمونه کاری و تجربه شده. بنابراین، در آن‌ها عنوانهایی به چشم می‌خورد که در فهرس معهود نیست؛ مثلاً درباره مؤلف، چه مؤلف باشد، چه شارح باشد یا محشی یا مؤلف متن، همه تعبیر به مؤلف می‌کنند و به شارح یا حشی بودن در عنوان کتاب یا در توضیحات کتابشناسی تصریح می‌کنند؛ یا هیچ فهرست‌نگاری «مصحح» را مؤلف ذکر نمی‌کند.

نمونه‌ها

مؤلف در آخر کتابش نمونه‌ای از خطوط و جلد‌های نفیس نسخه‌های خطی را در ۸ برگ ضمیمه کرده است.

پی‌نوشتها:

۱. الفهرست للندیم، ص ۲۵
۲. همان، ۲۶
۳. همان
۴. همان، ص ۴۶
۵. همان
۶. همان، ص ۱۵۰ در گزارش آثار «ابن بشار»
۷. فهرست مجدوع، ص ۴
۸. برای آگاهی بیشتر از فهرس نسخه‌های خطی منتشر شده در ایران به کتاب گنجینه‌های دستنویس‌های اسلامی در ایران مراجعه شود.